

ЗА РАЗШИРЕНАТА ОНТОЛОГИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ ИЛИ ЗАЩО ДЕМОКРАЦИЯТА У НАС Е САМО В БИРАТА

Пилотно проучване на актуални граждански и политически ценности в България по проект „Дигитални демокрации vs. дигитални диктатури“

ЗА РАЗШИРЕНАТА ОНТОЛОГИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ

ИЛИ

ЗАЩО ДЕМОКРАЦИЯТА У НАС Е САМО В БИРАТА

Пилотно проучване
на актуални граждански и политически ценности в България
по проект „Дигитални демокрации vs. дигитални диктатури“

Силвия Борисова, Венелин Стойчев

Проектът „Дигитални демокрации vs. Дигитални диктатури“ (ACF/970) се изпълнява от фондация „Български център за нестопанско право“ в партньорство със сдружение „Асоциация на европейските журналисти в България“ с финансовата подкрепа в размер на 25 000 евро, предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП 2014-2021 г., Фонд Активни граждани България (www.activecitizensfund.bg).

Документът е създаден с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от фондация „Български център за нестопанско право“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Фонд Активни граждани България.

ЗА РАЗШИРЕНАТА ОНТОЛОГИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ ИЛИ ЗАЩО ДЕМОКРАЦИЯТА У НАС Е САМО В БИРАТА

Пилотно проучване на актуални граждански и политически ценности в България по проект „Дигитални демокрации vs. дигитални диктатури“ (ACF/970)

Автори: Силвия Борисова, Венелин Стойчев

Автор на илюстрацията: Gabriela Dominguiñ

Типография на корицата: Александър Киров

Изследователски екип: Силвия Борисова, Светла Енчева,
Венелин Стойчев, Надя Шабани, Айлин Юмерова и Захари Янков

ISBN 978-619-7345-14-8

1.

Проект „Дигитални демокрации vs. дигитални диктатури“ се реализира от Българския център за нестопанско право (БЦНП) в партньорство с Асоциацията на европейските журналисти (АЕЖ) и с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани – България, изпълняван в рамките на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2014–2021 г. Разработването на проекта беше провокирано от острите сблъсъци на ценностни позиции в публичното пространство у нас по различни поводи, сред които войната в Украйна, ваксинациите, правата на различни социални групи (жени, бежанци, религиозни и етнически малцинства, хора с увреждания, ЛГБТ+ общности и др.), т. нар. Истанбулска конвенция и т. н.

Ето защо първата дейност по проекта представлява дълбочинно изследване на граждански и политически ценности от екип, който включва Силвия Борисова, Светла Енчева, Венелин Стойчев, Надя Шабани, Айлин Юмерова и Захари Янков. В рамките на дейността през есента на 2022 г. бяха проведени 21 дълбочинни интервюта и 5 фокус-групови дискусии с по 8–14 участници в различни населени места из страната. За дълбочинните интервюта бяха поканени хора, които имат богат биографичен опит (на възраст 40+ години и с опит в политика, бизнес, медиуми, гражданско общество, правосъдие, изкуства и др.), аргументирано отстояват ясни ценностни позиции (включително и в социалните мрежи), склонни са на диалог и проявяват интерес и толерантност към противоположни мнения и доводи. Фокус-групите бяха проведени в типологично различни населени места (Луковит, Карлово, Хасково, Кюстендил и София) и в тях взеха участие хора от бизнеса, изкуствата, спорта, медиите, държавната администрация, гражданския сектор. Настоящият доклад представя резултатите от това пилотно проучване на гражданските и политическите ценности в България.

Изследователският екип би искал да изрази огромната си благодарност към всички участници в проучването и разбирането си към онези, които на един или друг етап се оттеглиха от проекта – проблематизирането на най-дълбоките основания на нашите вярвания, възгледи и идеи винаги ни поставя в уязвима позиция и затова изисква известна доза кураж, воля и взаимно доверие.

2.

Оптимистичните изначални очаквания, че дигиталните социални платформи притежават потенциал да демократизират достъпа до информация и да обособят свободни пространства за споделяне на идеи, наблюдения, разсъждения, опит и т. н., бързо бяха попарени от уязвимостта на тези дигитални пространства от злонамерени манипулации, разпространение на подвеждаща информация и фалшиви новини. Те налагат идеи, практики и политически послания, които не само не са в унисон с демократичните ценности, но понякога се израждат в директни призови за установяване на диктаторски политически режими, които да се саморазправят с опонентите. Разбира се, най-лесно, но и най-безперспективно е да обявим хората, споделящи различни от нашите мнения и ценностни позиции по значими за обществото теми, за жертви на манипулация и пропаганда, които са промили мозъците им и са ги превърнали в (дигитални) „зомбита“ без „капацитет за критично мислене“ и воля за търсене на „обективната истина“. Вече няма никакви съмнения, че и традиционни медии, и социални мрежи са податливи на преднамерени внушения от страна на отделни лица, организирани групи или анонимни ботове и алгоритми, но в този проект искахме да се срещнем на живо с хора, които автентично защитават не просто различни, но диаметрално противоположни ценностни позиции едни спрямо други, за да проясним дали има някакви социални теми, по които споделяме общо разбиране, дали има теми, по които мненията ни се различават, но все пак умеем да водим разговор, да се изслушваме и убеждаваме взаимно, и кои са онези обществени теми, по които изобщо не успяваме да се чуем едни други.

Ето защо за участие в проучването поканихме хора, чиито деклариран политически пристрастия покриват широк спектър от политически идеи и системи – „преди бях лява, но вече съм крайнолява“, „бих се определил като ултрадесен“, „социалист, категорично“, „патриот“, „монархист“, „дясна, но по-скоро към центъра“, „социалдемократ“, „християндемократ“, „убеден анархист съм“, „антикомунист“, „либертарианец“, „комунист“, „аз съм за просветена диктатура“, „либерал“, „консерватор“, „зелен“, „републиканец, а не демократ“, „в момента съм привърженик на някакъв тип военен режим, който да ни изведе от кризите“, „като по-млада смятах, че съм много лява, някак си вярвах, че лявото ми отива, но с времето осъзнах, че всъщност дълбоко в себе си споделям много десни възгледи“, „федералист на ниво ЕС“ и т. н. – като още отсега трябва да споменем, че всички участници добавяха, че „в България тези определения имат малко по-различно значение“: но по-късно ще се върнем на тази тема отново.

Мислимо е очакването това многообразие от идеологически пристрастия да се отрази и върху интерпретациите на актуалната ситуация у нас. Но резултатите от проучването разкриват изключителни сходства в мненията на участници от различни населени места, на различна възраст, с различен опит и образование – с изключение на неколцина младежи от София, които не са натоварени с особено обременяващ собствен социален опит, огромната част от

участниците в проучването смятат, че ние днес в България нямаме демокрация. Един-единствен респондент след дълъг размисъл сподели, че у нас демокрация има само на едно място – в бирата. Не в смисъла, че бирата е питието на демоса, а защото в сектора на производство и разпространение на бира у нас има свободна конкуренция и потребителите са овластени да избират между претенденти, които се състезават да удовлетворят исканията им. Но при вземането на управленски решения демокрация няма. И колкото по-дълбоко са въввлечени респондентите в сферите на политиката и бизнеса, толкова по-богат е арсеналът от примери и аргументи в подкрепа на тази теза. Политическата система в България в момента е определена като „демократура – мека диктатура под маската на демокрация“, „тежък постсоц“, „колониална държава – преди източна, а сега западна колония“, „олигархия“, „завладяна държава“, „авторитаризъм“, „феодализъм“, „мутрокрация“, „клетокрация“, „клиентелистка държава“ и подобни. Участниците в проучването споделят почти пълен консенсус, че отвъд фасадата у нас няма свободна и честна конкуренция, че изборите са манипулирани, че съдебната система е корумпирана, няма върховенство на правото, медиите не са свободни; че политическите субекти на сцената не са автентични, а играят задкулисни игри с различни вътрешни или външни сили. По-късно ще се спрем по-подробно на тези интерпретации на актуалността. Засега е важно да кажем, че острите ценностни сблъсъци в различни публични пространства не са предизвикани от противоречия в мненията за това какъв е светът ни, а от разбиранията за причините, които са ни довели дотук.

Тук отново мненията стават дисперсни и между двата полюса („виновен е режимът преди 1989 г., защото още не можем да се освободим от наследството на ДС, корупцията, връзкаството, неефективната икономика, зависимостите от Москва“ и т. н., от една страна, и: „виновна е демокрацията, защото тя унищожи ефективна социална система, работещи предприятия, над 400 изправни изтребителя, хиляди танкове и модерно въоръжение и доведе на власт малограмотни мутри“, от друга) има пъстра палитра от мнения, които съсредоточават обвиненията си върху „Костов и неговата бандитска приватизация“, „шофьорчетата от УБО“, „мутрите на 90-те, които създаде Държавна сигурност“, „приватизацията на службите за сигурност“, „корумпирани политици“, „енергийната мафия“ и т. н., но интерпретацията на причините не променя общосподеленото разбиране, че забогатели по нечестен и дори криминален начин хора задкулисно влияят на управлението на държавата и това спъва общественото развитие.

Мислимо е да се очаква, че изход от така дефинираната актуална политическа ситуация би бил търсен в унисон с декларираните идеологически пристрастия. Разбира се, не би било продуктивно позициите на участниците в проекта да бъдат оценявани с някакви формални външни аршини за „ляво“, „дясно“, „център“, защото тези понятия придобиват различни съдържания в различни културно-исторически и социално-политически периоди и контексти. Нещо повече, дори и самите участници в проучването имат самосъзнание, че „в България не е точно така“. Ето защо изследователският екип предприе друг

подход – анализ на предложените решения за преодоляване на кризата спрямо собствената вътрешна мяра на участниците в проучването. Казано с други думи, питането беше доколко ценностно (а не толкова рационално) последователни са предложените решения спрямо собствените (повече или по-малко експлицирани) идеологически предпоставки на участниците в проучването.

Формално и отдалече погледнато, тук изследването разкри серия от остри вътрешни ценностни противоречия: либерали, които твърдят, че „трябва да се въведе ценз за гласуване“; демократи, които смятат, че „за да преодолеем кризата, трябва да минем през някаква форма на авторитарно управление, не искам да кажа диктатура“; социалисти, които се възмущават от „грозните, бедни хора от провинцията, които развалят центъра на София“; православни християни, които вярват в прераждането или пък настояват: „християнин съм, ама дядо Николай ще ме подгони да ме бие с кръста по главата, ако чуе как разсъждавам“, както и че „няма противоречие между гей браковете, абортите и вярата“; глобалисти, които искат „затваряне на нашия пазар за работна ръка за чужденци, защото и те ни не допускат нас на техните високи позиции“; споделяния като: „аз съм краен консерватор – зелен съм“, и много други.

Казваме, че тези противоречия са формални, защото участниците в проучването много задълбочено и съдържателно защитават тезите си, които са изковани в резултат на положени сериозни лични усилия: „хванах се и изчетох и петте тома на Платон, за да си отговоря на тези въпроси“, „започнах докторантура по тази тема“, „отне ми няколко години, но научих иврит“ и т. н. С други думи казано, участниците в проекта защитават дълги и сложни каузални вериги, в които мобилизират аргументи от различни порядъци в защита на ценностните си предпоставки; но след малко ще се спрем отново на тази тема. Засега е важно да припомним, че оставен сам на себе си, разумът е способен да привиди удивителни причинно-следствени връзки, дори и когато емпирията сериозно се съпротивлява.

(Такива политически съдържания на мисълта са много важни за разбирането на стратегиите за обществено участие и изкушението да бъдат интерпретирани в контекста на една постмодерна културна ситуация, която се характеризира с многообразие и динамика на стиловете на живот, увяхване на големите идеологии, бриколажност и преднамерено търсена еkleктичност в полето на модното, е голямо. Още повече, че подобен начин на мислене вторично би направил нашите социално-политически проблеми еднорядкови с тези на развитите демокрации и по този начин изкуствено би възвисил публичния ни дебат до този в далеч по-напреднали в разгръщането на модернизационните процеси общества.)

3.

Но за целите на настоящото проучване по-важно е да се фокусираме върху онези гравитационни полета на съзнанието, които отвъд конкретните съдържания оказват мощна тяга и приплъзват ходовете на мисълта по посока на решения, които влизат в противоречие с декларираните ценностни предпоставки. Тук ще аргументираме наблюдението, че колкото повече фокусът на вниманието е върху конкретни практически решения в актуалните жизнени светове на участниците в проучването, а не върху абстрактни рационални конструкции, толкова по-мощни са тези гравитационни полета.

Независимо дали декларираните изходни позиции поставят акцент върху бляскавата страна на модернизациите („демокрация, развитие, върховенство на правото, граждански и политически свободи“) или пък върху мрачната страна („капитализмът произвежда алчност, егоизъм, упадък, социални неравенства и конфликти“), участници в проекта демонстрират умение да формулират идеологически консистентни решения на макрониво (глобални политики, политически системи, световен ред, световна история) и на средно ниво (европейски и национални политики), но срещат сериозни затруднения при изнамирането на принципни, абстрактни, универсални решения, що се отнася до конкретни практически казуси от собствените им всекидневие и сфери на професионална реализация. Така усилията за принципно преодоляване на реални казуси от практиката често увяхват в разочароващи констатации като: „всяко правило си има изключения“, „ами то трябва да се действа случай за случай“, „разликата между лекарството и отровата е в дозата“ и т. н. Нещо повече дори – често пъти предложените решения влизат в директно противоречие с прокламираните ценностни позиции: хора с демократични разбирания настояват за ограничаване на избирателни права („не казвам да има ценз, ама нещо такова трябва“); привърженици на свободния пазар виждат преодоляването на напреженията в своята икономическа сфера на дейност в „изграждане на чувство за общност, определяна на минимални цени, и изключване на тези, които паднат под тези цени“); убедени демократи заявяват неща като: „не казвам да не им се позволява да участват във вземането на решения, ама участието трябва да бъде спрямо приноса“; социалисти смятат, че достъп до социални помощи трябва да имат само хора, които според лидерите в общността „показват уважение към обществото и спазват добрите нрави“; либерали предлагат „не податливи на корупция съдии, а авторитетни и уважавани от общността утвърдени личности да произнасят присъдите“, и много други.

Директно изправени пред подобни загънени улици на мисълта, участници в проекта обикновено търсят изход, като се позовават на практическия си опит в сферите си на професионална реализация: „за да си свърша работата

като адвокат, съм принуден да съветвам клиентите си да търсят връзки и да дадат подкуп“; „казвам, че образованието произвежда хора, които са функционално неграмотни, но не бих взел стажанти в нашите фирми, защото ние нямаме нищо добро, на което да ги научим при нас, за съжаление, няма да се оградят функционално...“; „опитах се да подхожда демократично, но тогава от приказки никаква работа не вършим и буксуваме на място – затова се принудих да наложя отгоре решенията и да изгоня онези, които не бяха съгласни“; „дълго време бях без работа и затова накрая дадох рушвет – взеха ме веднага“; „няма никога да го призная публично, но ако не си плащам на медиите по един или друг начин, никога няма да ме отразят“, и т. н.

Само един от участниците в проучването, който дълго време е живял в САЩ, категорично декларира, че не би дал подкуп, за да си разреши личен проблем, свързан със здраве, документи, бюрокрация и др. – „знам, че в България това е прието, но не бих го направила заради самоуважение“. Преобладават изказвания като: „не само че бих дал, но и съм го правил, даже пак бих го направил, естествено – нямам никакви скрупули“; макар да има и такива като: „подкуп едва ли, не ми се е налагало досега, ама бих използвала връзки и чар, това поне още не е незаконно“.

4.

Съгласно методологическите позиции, които споделя изследователският ни екип, практическият опит, натрупан във всекидневното взаимодействие в обитаваните от нас жизнени светове, под влиянието на една „икономика на психическа енергия“ клони към сублимация в структури на съзнание, повече или по-малко скрито от самите нас трасиращи посоките на разгръщане на съдържанията на мисълта. Така формираните структури на съзнание имат склонност да надделяват над съдържанията. Ето защо колкото по-интензивно въвличен дейностно-практически е даден субект във всекидневното възпроизводство на даден жизнен свят, в толкова по-голяма степен структурите на съзнание резонират със съдържанията през опосредяването на онзи компресиран социален опит, който ние вторично анализираме като ценностни системи. Чрез къде по-фини, къде по-груби механизми за социална регулация, които насърчават определени поведения и санкционират други, се формират социални роли, които поддържат възпроизводството на социалните светове. Разбира се, породеното от Модерността многообразие от динамични жизнени светове поражда ролеви конфликти, развива социални умения за преминаване от роля в роля, произвежда образователни институции, които да култивират такива умения; оказва натиск към саморефлексия и развитие на субектност заради усилията за преодоляване както на ролевите, така и на свързаните с тях ценностни конфликти, които многообразието от разнопорядкови и разбягващи се жизнени светове провокира.

Ето в този контекст в пилотното си проучване ние се фокусираме върху пет теми, които сами изникнаха спонтанно в хода на проучването и които изискват обяснение: 1) циклична представа за времето (кръговрат, низходяща или възходяща спирала, махало, вълни и т. н., а не линейно, часовниково време, което е типично за Модерността); 2) търсене на обективни ценности (или на някакви математически алгоритми, които да пресметнат кое е морално в индивидуален план); 3) жаждата за авторитети, а не за освобождаване от тях; 4) разпадането на институционалните отношения до междуличностни; 5) копнеж за общности.

Нашата интерпретация на релевантността на тези теми минава през въпроса за характерологичните особености на участниците в пилотното проучване.

5.

Когато в хода на дълбочинните интервюта, някои от които продължиха по 4–5 часа, разговорът стигне до вътрешни логически или ценностни противоречия, участници започват да нормализират подобна амбивалентност и дори да я обявяват за преднамерена и продуктивна: „аз съм много сложна личност – толкова сложна, че сама не разбирам себе си“; „това вече е в сферата на многооточието... на неизговореното, на онова, за което все още не сме изобретили думички“; „ние не бива да се отказваме да търсим истината, но то е като при Платон – никога няма да имаме неопосреден достъп до истината, ще мислим през сенките“; „знаете, че Бог умира от смях, когато чуе, че си правим планове“; „когнитивните науки отдавна са доказали, че ние сме много по-сложни и много повече от това, което имаме като представа за себе си“; „като пишещ човек аз мога да кажа, че има някакви идеи, някакви мисли, които буквално усещаш как някой ти ги пуска свише, а не можеш да ги изведеш логически“, и др.

При директни въпроси за описание на характера им, нито един от участниците в проекта не набляга на последователност, постоянство, решителност, непоколебимост, упоритост, воля, твърдост и т. н. Нещо повече, много от респондентите споделят, че преднамерено са се опитвали да променят характера си, защото когато са действали „честно“, „прямо“, „твърдо“, „решително“, „принципно“ или „непоколебимо“, са наранявали незаслужено околните, без те да са били виновни („бях възпитана, че трябва да казвам всичко в очите и така постъпвах, докато един ден не се влюбих и не изпитах върху гърба си колко много наранява да си натрапваш позициите, когато никой не те пита“; „бях сигурен, че съм прав и че действам принципно, и чак след години осъзнах, че това дете е имало проблеми, че е търсило внимание и че всъщност съм му причинил огромно страдание“). Вместо това характеристиките се определят като „амбиверт“, „циклофреник“, „60 на 40 интроверт-екстроверт, но понякога обратно“; „не ми е проблем по принцип да съм сред хора, ама имам нужда от време на време да си се оттегля в пещерата и да остана сама със себе си“; „това за характеристиките е пълна тъпотия, може ли да го прескочим този въпрос, защото нямам характер, не е важен за мене“; „нашата групичка на шега я нарекохме „слабохарактерни безгръбначни“, но има много истина в това“; „вярвам, че си има някаква – да го наречем – „съдба“, и че човек не бива прекалено да се фиксира върху плановете си, нещата сами ще се наредят, ако така трябва“; „за мен характерът е като костюм в гардероба, който обличам според случая“; „ами адаптивен бих казал, че е характерът ми, зависи от ситуацията – когато ситуацията го изисква, мога да се държа строго и шефски, макар и да не е любимата ми роля, предпочитам да съм диалогичен и подкрепящ, ама понякога се налага да съм друг“; „аз съм артист, характерът ми се определя от ролята“, и други в този смисъл.

Самооценката на характера на участниците в интервютата и фокус-групите се базира не само на всекидневни решения и действия от битово и служебно естество, но също така и на ключови периоди и събития от детството, както и на ключови отношения с най-близките. Интересното тук е, че според част от респондентите решаващо за формиране на тяхната ценностна система е било четенето на книги – като няколко от тези отговори натезжават в полза на научната фантастика; и нерядко, вместо книгите да вървят редом с развитието на ценностите в семейната, приятелската, училищната и по-широката среда, те компенсират формирането и развитието на личностни ценности, които интервюираните или не са получавали като пример, или са имали съпротиви срещу наличните примери наоколо в тази среда. По такъв начин книгите, спортът, музиката и пр. културни, художествени и движенчески занимания, принципно образцови за развитието на личността и ценностната ѝ система, поемат функцията и на образцови средства за бягство от обкръжаващата социална среда. Що се отнася до това как самите интервюирани възпитават или биха искали да възпитат децата си, или пък какво биха казали на детето в себе си от позицията на вече възрастен човек, – съветите и препоръките, понякога изненадващо дори за самите запитани, в по-голямата си част са категорични, че децата трябва да постъпват така, както средата изисква от тях, за да се адаптират и да намерят своя път в суровата действителност, пък било то и на цената на потискане или загърбване на крехките лични ценности и на по-меките и деликатните черти на характера. Така наблюдаваме възпроизвеждане на модели на поведение и защитни механизми, които от своя страна няма как да бъдат изкоренени отведнъж в среда, която възпроизвежда аналогични структури на третиране на личността през времето (в разказа на запитаните това е периодът от 70-80-те години на XX век до днес).

И логично стигаме до въпроса какъв социален контекст предполагат тези характерологични особености. Тук е мястото отново да се върнем на питането защо „не живеем в свободно и демократично общество“ според преобладаващата част от хората, включили се в пилотното проучване.

6.

Практически всички участници в дълбочинните интервюта и фокус-групите дискуси срещаха сериозни затруднения да назоват сфера на дейност, в която има свободно и честно състезание и печелят най-добре подготвените, най-мотивираните, най-талантливите (изключение прави бирата). Опитите на модераторите на дискусиите да подскажат за сектори, където всичко става пред очите на публиката и в този смисъл възможностите за вмешателство са ограничени, каквито би следвало да са спортовете, изкуствата или риалити шоутата за таланти, бяха посрещани със спонтанен и искрен смях.

Обратно, резултатите от проучването изобилстват с примери от личния опит за зависимости, които взривяват възможността за честно състезание в който и да било обществен сектор и на всяко ниво – от детските градини и училищата до парламента и Министерския съвет: „като ресорен заместник-кмет, аз си изпипвах проектите до най-малките детайли, но като отидеш в министерството, ти дават да се разбере, че проектът ти ще мине, ако работиш с тези и тези подизпълнители и да забравиш повече за проекти, ако правиш друго; ако не се съобразиш, просто твоята община потъва и не вижда проекти, колкото и да са добри“; „на теория би трябвало рекламодателите да имат интерес да стигнат до целевите си групи, за да повишат продажбите си и да печелят, но на практика големите рекламодатели са външни, а ние сме малък пазар, затова местните посредници не отиват там, където услугите са най-добри, а където има най-голям *cashback*“; „случайно попаднах в политиката и се включих, защото исках да мотивирам гражданите да са политически активни, да покажа, че всеки може да бъде политик, ако има кауза, има хъс и има професионален опит; но се оказа, че това изобщо не е така – за тези четиридесет дена успях да си докарам захар и видях отвътре как работи машината: веднага започнаха да ме предупреждават да не си карам сама колата, произведоха какви ли не компромати срещу мен и срещу семейството ми; но най-страшното е, че хората, които ни бяха издигнали, започнаха да играят срещу нас, защото, както по-късно стана ясно, вече са имали други договорки“; „за тези злополучни няколко месеца в парламента напълно се отвратих от политиката и от медиите – цял ден съм в парламента и вечерта, като пусна новините, виждам съвсем друга реалност, не мога да повярвам, че говорят за същите събития, в които през деня съм участвала“; „на местно ниво няма ала-бала – и ножът, и хлябът са у кмета: или си траеш и го подкрепяш, или той ще те смаже; много хора ги фалираха, съсипаха им и бизнеса, и семействата, и здравето, и всичко – докараха ги до просешка тояга, а някои умряха“; „не можех да правя проверки както е редно, макар и вече да бях началник и да си въобразявах, че мога да оправя нещата – някак си отгоре разбираха, още преди да сме

тръгнали, и ми се обаждяха тези и тези да не ги пипам, за да не ми изстине столът“; „знаете, че медийните договори на гържавата не са в обхвата на Закона за обществените поръчки и през тези пари властта си купува влияние“; „в един момент започнах да се съмнявам в собствената си преценка и здрав разум – знам какво се е случило, знам кой ученик какво и защо е направил, защото бях там, обаче за конкретни деца от конкретни класове се оказа, че реалността е малко по-различна и някои колеги с определени връзки могат да променят миналото“; „вече бяхме направили предаването и влизахме в ефир, когато от рекламния отдел се обадиха, че тази фирма е дъщерна на банката, която е наш спонсор и затова трябва да спрем – пуснахме стар запис на друго предаване и случаят беше потулен“ и т. н., и т. н. Затова „в България не бива да мърдаш – ако проявяваш инициатива, ако напредваш, ще те забележат и ще започнат да те рекетират през гържавните институции, докато не те унищожат или не ти вземат бизнеса“. (Разбирането кои са „те“ варира според интерпретацията за причините и се разпределя в континуума между „наследството на соца“ и „наследството на демокрацията“ – „мутри“, „ДС“, „УБО“, „мафията“, „дълбоката гържава“, конкретни политически партии и пр.)

Няма сега да пилеем повече място за примери, но те всички препращат към интерпретации на настоящето с много сходна структура, чиито основни черти можем да обобщим така: бизнесът у нас не се стабилизира толкова през свободния пазар (в някои по-леви интерпретации така е с бизнеса по принцип, не само у нас), а в по-голяма степен през достъпа до ресурси, които са контролирани от изпълнителната власт в гържавата и общините по линия на европейски програми и проекти, обществени поръчки, директни договаряния (според някои леви интерпретации на участници в проекта това е характерно за капитализма като такъв, който подчинява гържавата и световните организации на алчността си). Достъпът до този контрол става през политически партии, които у нас не се изграждат „отдолу нагоре“ като проводници на обособени граждански интереси, а „отгоре надолу“, на клиентелски принцип чрез ресурсите, които гържавата преразпределя (тук обикновено участниците разделят групите в обществото на „свободни“ и „зависими“, „отговорни“ и „неспособни да поемат бремето на свободата“, и др.). Вместо да използва членството си в ЕС като инструмент за повишаване на конкурентоспособността на икономиката, българското общество се „рефеодализира“, „клиентелизира“ и „произведе картелни политически партии“ (участниците в проучването разграничават партиите, които имат достъп до власт, от тези, които не участват в управлението; „партии на статуквото“ и „на промяната“, или „доказани партии“ и „временно пребиваващи“, и др.). Така партизанщината завладява гържавните и общинските институции: те от защитник на общия интерес деградират до проводник на партийни интереси, зад които стоят бизнеси със съмнителна легалност и легитимност (според крайно левите интерпретации „всеки бизнес е с окървавени ръце“). Така политическите партии (или най-вече техните лидери) капитализират

преразпределителната си роля, обграждат се с „обръчи от фирми“ и с всички средства се опитват да не допуснат нови претенденти (тук мненията се разделят – едната част от участниците смятат, че новите искат само да заемат местата на старите, без да променят модела, а друга част настоява, че все пак е възможна системна промяна). Големите капитали (като общо правило се мислят като незаконно акумулирани, но се възприемат разнопосочно от различните респонденти: като натрупани от „мутрите, които доведе демокрацията“, от „ченгетата, които трансформираха политическата си власт в икономическа“, или от „външни сили“ – най-вече „руснаците“ и „американците“, но и „семејство Шварц“, „концерн Фолксваген“ и др.) са поставени в ситуация или да търсят политическо покровителство (а не представителство, макар и да има противоречиви мнения за това дали партиите са се обградили с „обръчи от фирми“ или „групировките са си направили партии“), или да повишат цената си в преговорите чрез собствени партийни проекти, което обаче е рисково начинание („бързо ми дадоха да разбере, че не всеки може да участва в политиката“; „показното активно мероприятие срещу Иванчева целеше да откаже всякакви случайни претенденти“; „грешката на Цветан Василев не беше в управлението на КТБ, не беше и в медийните му проекти, а в това, че се опита да направи политически проект, това го затри“; „всяка мутра се опитва да си направи партия, като позакъса“). Но достъпът до централната власт „минава през лоялни структури в страната“, затова „местните избори са толкова важни и уредбата на изборния процес се превръща в ключов властови въпрос“.

Разбира се, доколко тази обща структура на интерпретациите на актуалността е релевантна на предмета си, е изключително важен въпрос, който обаче отива отвъд обхвата на настоящия малък и кратък пилотен проект, фокусиран върху гражданските и политическите ценности. Но за целите на проекта е важно да изведем поне три следствия от тези интерпретации: 1) липсата на предвидимост и на ясни правила като форма за социален контрол („непрекъснато те държат в нарушение, за да могат по всяко време да ти извиват ръцете“; „нямаш верен ход – като в оня виц с шапката и без шапката“; „на отговорни позиции се слагат само хора, за които в тефтерчетата са записани неща, които по всяко едно време могат да бъдат извадени“; „аз съм наясно, че мога свободно да изразявам мнението си, но че не мога да говоря за факти – ето защо съм жив и здрав все още, за разлика от някои колеги, които пренебрегнаха предупрежденията“; и това важи за всички сектори, включително икономика, медии, социални политики, здравеопазване, спорт, изкуства, правораздаване и т. н.); 2) възприемане на институциите (тук се има предвид всяка голяма организация – и публични институции, и предприятия, и политически партии и др.) като генератор на зло, защото си имат собствена логика, отвъд волята на участниците: „просто като вкарал един въпрос на входа на институцията, колкото и да са добронамерени участниците в процеса, на изхода институцията изплюва някаква пълна тъпотия“; „уж сме спазвали всички правила и

процедури, а резултатът е някакво недоносче, някакъв Франкенщайн, който повече вреди, отколкото да решава проблемите“; 3) низходящата спирала от възпроизвеждащи се политически кризи, защото залогът на политическото „представителство“ не е в участието в процесите на договаряне на правилата на икономическо и социално възпроизводство, а в достъпа до преразпределение на контролирани от държавата ресурси – в този смисъл налягането на взаимно блокиращи се политически играчи не е аномалия, а логичен резултат от пропилените възможности за конвертиране на членството в ЕС в ресурс за обществено развитие.

7.

Ето такава социална и политическа среда от една страна изисква от нас да развием уменията си бързо да прескачаме от роля в роля, а от друга страна да превръщаме адаптивността в ключова характерологична особеност. Ако в такава среда „волево“, „твърдо“ и „безкомпромисно“ се придържаме към целите, плановете и принципите си, често сме санкционирани от реалността, защото започваме „да нараняваме околните“, да възпрепятстваме дейността на организациите, в които сме ангажирани – „казвам, че има противоречиви послания в презентацията ни, а той ми се скара, че ние сме там, за да продаваме, а не за да бъдем логични – щом мнението на клиента противоречи на данните, прав е клиентът, а не данните“; „ако искаш да работиш според професионалните стандарти, веднага започва да ти се обяснява, че много си си повярвала и реалността е друга“, „разбираш, че няма нужда да се стараеш, защото не само че никой няма да го забележи, но и ще започнат да те остракират“. Затова „тук не можеш да имаш цели, имаш само интенции“, „ние да чукаме, пък все някъде ще се пукне, никога не знаеш къде и кога“, а „моралните въпроси са сведени до нравственост – така се прави“, т.е. социалното регулиране на нравите и морала се възприема като безотносително към личните морални въпроси, дилеми и избори.

Обяснимо е в подобна социално-политическа среда, освен ако не сме надарени с някаква особена форма на мазохизъм или асоциалност, да се опитваме да намалим стреса и напрежението, които генерират „принципността“, „амбициите и високите цели“. Ако тръгнем по този път, бързо се научаваме да „не си даваме прекалено зор“, „да живеем за мига“, „да се радваме на малките неща в живота“, защото „нещата сами ще се наредят някак си“. И да помним, че „дядо господ умира от смях, когато ние си правим планове“, че „ако е писано, ще се случи, дори и без нас“, а „ако не е писано, колкото и да се напъваме, няма как да стане“. Затова се присмиваме на „тълпите западняри“, които „работят като роботи“, „не умеят да се радват на живота“, „обичат да спазват правилата“, дори и когато това е толкова непрактично – „той е сам-самичък на цялата гара и бърка в куфара, за да си извади картата и да я покаже високо, все едно има кой да го види“, и др.

Но, погледната отвън, подобна нагласа, която обикновено се асоциира със служителите в държавната администрация, хора на изпълнителски позиции и т. н., буди необосновани критики, искрено възмущение и дори презрение: „имам чувството, че там назначават на работа само мекотели“, „не мога да понасям хора, които работят, а нямат кауза, нямат хъс, нямат ей тонинко страст“, „по-скоро бих умряла, ако трябва да работя в такава среда“, „там човек се променя – имаш висока заплата, добри социални придобивки, всичко ти е уредено и едно таква безметежно... постепенно разбираш, че си станал същият като

тях и вече чакаш пенсия, просто отвратително“, „мен рутината ме задушава, физически не мога да дишам“ и т. н.

Противопоставянето на подобна леност трудно би могло да акумулира ресурси от арсенала на някаква административна, организационна или икономическа рационалност поради непредвидимостта и халтавостта на социалната среда (което не пречи, разбира се, началници и клиенти с лека ръка да етикират служителите, колеги и подчинени като „мързеливи“, „скатаващи се“ и „некомпетентни“, и по този начин да избегнат въпроса за изграждането и поддържането на организационна структура, която да насърчава инициативността и предприемчивостта). Ето защо, като всекидневни хора тук сме склонни да подменим въпроса за съдържанието на нашите обществени каузи с формата, с начина, по който отстояваме тези каузи – всичко, което е направено със страст и любов, е смислено, добро и полезно: „хората са прави да ни наричат грантаджи – пълно е с организации, които шумно преливат от пусто в празно“, затова „всичко, което правим, го правим с цялата си любов“, „тя (активистката) е една от малкото, които горят в това, което правят“, „при тях заплатите не са високи, ама поне имат истинска кауза“. Не целите, задачите и промяната, а страстта и патосът стават първостепенни. Но въодушевлението е спринтова дисциплина, а не маратонско бягане и затова горенето често води до прегаряне, което ни връща в изходно положение.

В същото време разминаването между припознатите външни политически идеологии и опита, придобит във възпроизводството на всекидневния свят, обяснява защо толкова много участници в проучването твърдят, че не вземат морални решения на базата на някакви абстрактни принципи, а ситуативно – „слушам интуицията си“, „от един много опитен американски политик се научих, че важните решения се вземат не с ума, не и със сърцето, а с червата“; „сега не мога да кажа как бих постъпил при такава морална дилема – дори и сега да кажа едно, в реална ситуация може и да избягам, може да се обърна просто на другата страна, да подмина, а може и да се сбия, не знаей, реалността ще покаже“; „доверявам се на вътрешния си глас“, „имам нужда да се оттегля вътре в себе си, да се успокоя и тогава решението само изплува“, и др. подобни.

Това напрежение между „форма на съзнание“ и „начин на мислене“ обяснява: 1) утвърждаването на различни варианти на циклична представа за времето (кръговрат, низходяща или възходяща спирала, махало, вълни и т. н., а не линейно и/или векторно време, което е типично за модерното съзнание), защото увеличаващата се пропаст между политически идеологии и всекидневен опит води до задънена улица и/или до катастрофа и затова цикличното време се превръща в утеха, че отвъд прогнозите на разума животът ще се върне отново към нормалното, че „няма нищо ново под слънцето“, че „подобни кризи досега сме преживявали десетки пъти“. В същото време халтавият социален свят и превръщането на адаптивността в ключова характерологична особеност възпрепятстват моралния интегритет и затова подклаждат стрес-

межа към: 2) търсене на обективни ценности (или на някакви математически алгоритми, които да пресметнат кое е добро в индивидуален план), като по този начин отхвърлят необходимостта от правене на личен морален избор, подмолно подменяйки я с въпроси на нравствеността („така е прието да се постъпва от всички“), процедурата, здравия разум, традицията и др. Тези обективни ценности в крайна сметка се оказват социални норми, за които подменяме своите специфични субективни ценности в името на по-голяма устойчивост в средата, в която живеем, и съответно – в името на прехвърляне на отговорността за резултатите от живота и работата в несигурните и враждебните обстоятелства на тази среда *вън* от нас: вътрешните ни морални избори се подменят в острата ни нужда от защитен механизъм от екстернализирана социална съпротива. Пряко следствие от това е и 3) жаждата за авторитети, разбрани като „хора, които заради името си, семейството, опита“, „традициите“ или друг отвъден залог отвъд собствената личност се привиждат като носители на потенциал да се противопоставят на – възприеманите като реквизити на характера, а не на средата – безпринципност, гъвкавост и непоследователност. От другата страна на медала с авторитетите е 4) разпадането на институционалните отношения обратно до нивото на междуличностни такива: обществените институции се възприемат не само като неефективни, но и като в същината си произвеждащи проблеми и конфликти, защото вътрешноинституционалната логика надделява над добрите интенции. А щом институциите произвеждат проблеми, тогава решенията се привиждат в 5) обозрими общности – „да не сме много, 50–60 души, които да се познаваме, да живеем на село, да сме различни, но да се търпим и да си говорим“; „колкото да можем да се съберем на един малък остров или на по-голям кораб“; „общност, голяма колкото хората, които се събираме в нашата църква“ и т. н.

8.

Нека обобщим какво казваме дотук. Декларираните от респондентите политически идеологии са външни спрямо социалния им свят и затова са толкова по-консистентни, към колкото по-абстрактни въпроси се отнасят. Всекидневният опит в актуалните жизнени светове в един корумпиран политически контекст клони към сублимация в структури на съзнание, които произвеждат гравитационни полета, отклоняващи съдържанията на мисълта от логиката на привнесените им политически идеологии по посока на предмодерни решения, уповаващи се на общности, междуличностни отношения, вяра в провидението, вселенския разум и др. – а не в институциите и върховенството на закона, щом последните се оказват безсилни да гарантират неприкосновеност на личността и нейните граждански интереси и развитие. Дефицитите на обществени институции, които да конвертират всекидневния опит в релевантни и (относително) консистентни, но не просто на формален принцип, идеологии, а от друга страна да актуализират политическите идеологии, като ги превеждат на езика на всекидневните проблеми, произвеждат тези приплъзвания на мисълта, които формално-логически регистрираме като противоречия, а от вътрешна гледна точка като всекидневни хора обясняваме с интуиция, сложна личност, с това, че „аз съм 3D човек“, „вземам решения с червата си“, „индиго поколението е така“ и т. н.

Това пилотно проучване на актуални граждански и политически ценности у нас дава основания да обосновем предположението, че политическите ни възгледи днес са по-скоро въпрос на вяра, а не са израз на някакви обособени граждански интереси, произлизащи от позициите, които заемаме в обществото, и от свързаните с тях социални роли. Ето защо стабилизираме тези си възгледи в много по-голяма степен през значимите други в балоните около себе си, отколкото през участие в упражняването на граждански и политически свободи. Острите противоречия във вярванията ни са следствие не толкова от интерпретациите на актуалната политическа ситуация, колкото от страната, която заемаме, когато търсим причините за тази ситуация – най-вече в зависимост от това дали сме по-склонни да обвиним капитализма или пък наследството на соца, ние ставаме съпричастни на клъстери от вярвания за Русия и Украйна, ваксините и вирусите, ЕС и традиционните народни ценности. Но както всички други войни на вярата, и тук опитите за обръщане на отсрещната страна нямат големи шансове за успех през инструментите на убеждаването. Затова сме склонни да възприемаме другите като „фанатици“, „дигитални зомбита“, „промити мозъци“, „чугунени глави“ и т. н. Само че фанатиците вече са изгубени, затова се обръщаме към младите – привиждаме децата като обекти, които подлежат на култивиране чрез религиозно, патриотично, гражданско, предприемаческо и пр. образование. Но утаеният

във всекидневното възпроизводство на практиките на образователните институции опит, натрупан в актуалните жизнени светове, противоречи на съдържанията, които училището обичайно предлага в изпълнение на възпитателните си функции, и по този начин непрекъснато провокира чувства на разочарование и неудовлетвореност сред обществеността. Тези чувства са подклаждани особено силно от локдауните и дистанционното обучение, защото откъсването на „академичното съдържание“ от удържащата го среда от социализиращи образователни практики на присъственото обучение оголва една доминираща роля на формата над съдържанието.

Вместо това, от методологическите позиции, които споделя нашият изследователски екип, на базата на всички установени в хода на интервютата и фокус-груповите дискусии дефицити на социално-политическо и гражданско равнище, по-перспективно би било да инвестираме в: 1) издирване и насърчаване на онези острови на социално възпроизводство у нас, в които свободното и честно състезание е ключово за институционалното или организационното развитие, и затова инициативността, предприемчивостта, участието в изготвянето и съблюдаването на правилата са органично стимулирани; 2) образователни практики, които насърчават овластяването и участието, упражняването на права в рамките на демократични процедури; 3) форми на социално инженерство, които да насърчават организационно строителство в гражданския сектор, спорта, бизнеса и др., базирано на принципите на прозрачността, взаимния контрол и властовия баланс; 4) обществени институции, които да развият капацитета да конвертират натрупания в актуалните жизнени светове опит в консистентни политически ценности, а в обратната посока да превеждат политическите идеологии на езика на задачите от всекидневието.

Колкото по-успешни са тези инвестиции, а) толкова по-малко ще сме склонни да се присмиваме на „заблудените западняри“, които „обичат правилата“, на „русофобите“, на „еврофилите“ и на всички, спрямо които се разграничаваме, и б) толкова по-склонни ще сме да даваме шанс за развитие на личната си ценностна позиция и на демокрацията у нас да излезе от бирата и да навлезе в обществото.

ЗА РАЗШИРЕНАТА
ОНТОЛОГИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ
ИЛИ ЗАЩО ДЕМОКРАЦИЯТА У НАС Е САМО В БИРАТА

Български център за нестопанско право
София 2022